

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

8

Rampen in Overijssel en Gelderland

In het vorige hoofdstuk zagen we dat in Holland, binnen de kaders van vroegmoderne opvattingen over bestuurlijke verantwoordelijkheden en de beperkte financiële mogelijkheden van de vroegmoderne overheid, toch een soort noodhulpbeleid was ontstaan. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe andere, minder rijke, gewesten omgingen met stads- en dorpsrampen. Aan de hand van een viertal achttiende-eeuwse rampen in de gewesten Overijssel en Gelderland worden de perspectieven van slachtoffers, hogere overheden en gevers onderzocht. Dit beperkte aantal casussen laat echter geen verstrekkende conclusies over het gewestelijk noodhulpbeleid toe. Voor Gelderland wordt het gewestelijk noodhulpbeleid daarom in kaart gebracht door een analyse van de besluiten over de negenendertig hulpverzoeken die door de Gelderse Landdagen tussen 1711 en 1780 werden geregistreerd.

Overijssel

De Staten van Overijssel waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de adel en de steden van de drie kwartieren onder voorzitterschap van de drost van Salland. De drie kwartieren (Salland, Twente en Vollenhove) waren zelfstandige bestuurseenheden, elk met een eigen Statenvergadering, hoofdstad (respectievelijk Zwolle, Deventer en Kampen) en belastingheffing. De Gewestelijke Staten vergaderden in het voor- en najaar, tussendoor lag het dagelijkse bestuur bij de Gedeputeerde Staten die bestonden uit zes gedeputeerden, uit elk kwartier een vertegenwoordiger namens de ridderschap en een uit de hoofdstad. In de praktijk waren de Staten oppermachtig op het platteland en de kleine steden maar niet in de drie grote steden die een grote mate van zelfstandigheid hadden.¹

¹ Fruin, *Geschiedenis*, 251–254; *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. I Overijssel (1604-1795)*. RGP KS 86 (Den Haag 1996) 17–18.

Brand Hardenberg, 8 mei 1708

Op 8 mei 1708 viel nagenoeg het hele Sallandse stadje Hardenberg ten prooi aan de vlammen. Een olielamp viel om in het huis van weduwe Aaltje Kraak waarop het rieten dak vlamvatte en de sterke wind deed de rest. De pastorie en 105 huizen gingen verloren, slechts de kerk, de toren en drie huizen bleven gespaard.² Eind mei besloot het stadsbestuur dat alle nieuwe huizen met dakpannen in plaats van met stro moesten worden gedekt omdat ‘die Staten van dese Provincie sulx gecommandeert hebben, waar van onse gesamentlijke Borgeren en Ingesetenen tot die kosten, seeckerlijck onderstant hebben te verwaghten’. Daaraan werd toegevoegd dat degene die zich er niet aan hield, verstoken zou blijven van een aandeel in de collecte-opbrengst en dat het de andere inwoners dan vrij stond om de nieuwe strodaken eigenhandig te verwijderen.³ Uit deze resolutie kunnen we afleiden dat er eind mei al contact met de (Gedeputeerde) Staten was geweest en dat het stadsbestuur op basis daarvan veronderstelde of verwachtte dat het gewest de wederopbouw zou subsidiëren.

De dringende nood had de stad ‘ten uitersten genootsaekt [...] haer toevlugt tot U Edele Mogenden te nemen’. De schade was enorm en men had nauwelijks iets aan huisraad kunnen redden, de meeste inwoners waren ‘radeloos’ en weten niet ‘hoe dat [zij] an brood sullen geraken’ en in de naderende winter ‘onder dak komen’, aldus de stadsbestuurders in hun hulpverzoek en zij verzochten het gewest dan ook ‘ordre te beramen’ (i.e. maatregelen te treffen) om de noodlijdenden te helpen. Een maatregel stelden ze zelf al voor: een vergunning ‘om ten platten lande in dese [...] provincie een generale collecte’ te houden. Een notitie in de marge van dit rekest, waarschijnlijk van de Gedeputeerde Staten, vermeldt dat het op 8 augustus ter goedkeuring aan de Statenvergadering zou worden of was voorgelegd.⁴ Hardenberg vroeg dus alleen om een collecte op het platteland, kennelijk achtten de stadsbestuurders een gewestelijke collecte onhaalbaar, vermoedelijk vanwege de bestuurlijke zelfstandigheid van de steden.

² Klaas Jongsma, *‘De Grote Brand’ van Hardenberg (8 mei 1708)* (Bewerkte uitgave, oorsp. 1966; Hardenberg 2008); een aanvulling hierop in Hesselink-Zweers, ‘Brand Hardenberg’. Mijn dank aan mw. Hesselink-Zweers voor het delen van broninformatie.

³ HA 001 *Stadsgericht Hardenberg inv.nr. 6 resolutien, keuren, rechten etc.* 95–98, 27 mei 1708.

⁴ HCOz 0003.1 *Staten van Overijssel, inv.nr. 763 Requesten 1702-1712*. In het resolutieboek over 1708, dat veel hiaten vertoont, ontbreekt deze vergadering, HCOz 0003.1 *Staten van Overijssel, inv.nr. 32 Resoluties 1708, mrt 5 - dec 1*.

Voorafgaand aan de indiening van dit rekest hadden de burgemeesters van Hardenberg steun gezocht bij de stad Zwolle, die niet alleen zitting had in de Statenvergadering maar als ‘appellantsstad’ ook de hogere rechtsmacht over Hardenberg voerde. Het verzoek aan Zwolle benadrukte behalve de hierboven genoemde argumenten nog dat de inwoners niet in staat waren om zelf de schade te repareren en dat een collecteverzoek aan ‘den gemene beste’ (het gewest) de enige optie was.⁵

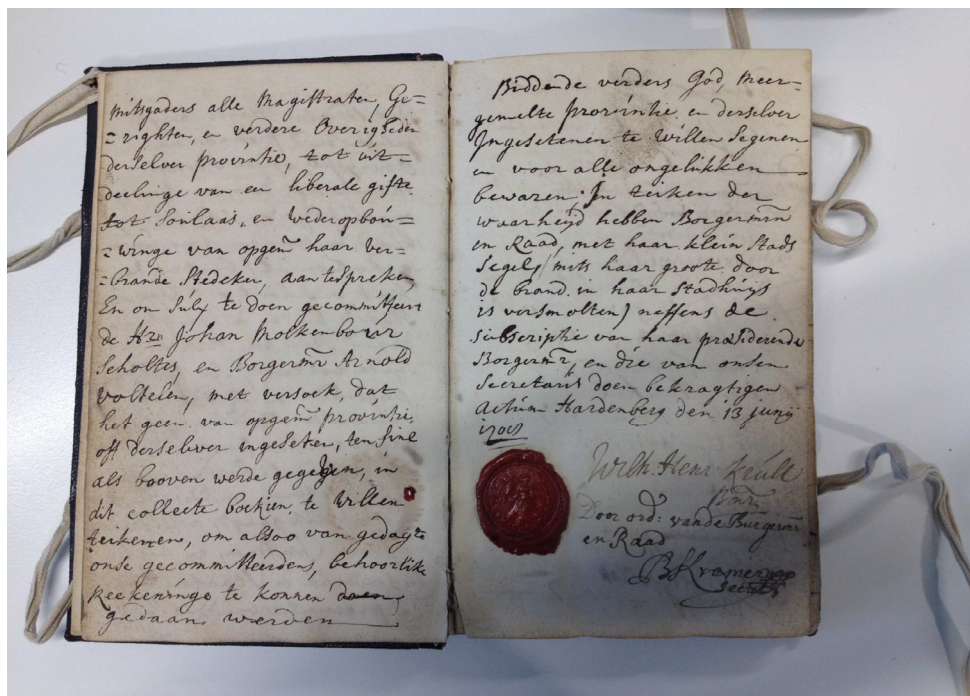
Op 11 juni besloot het stadsbestuur ook nog tot een collectecampagne buiten Overijssel, ‘daar waar ’t profijtelijkt is’. De opbrengst was bestemd voor de wederopbouw van huizen en zou naar rato van de grootte van het verbrande huis en de omvang van de schade verdeeld worden.⁶ Tussen medio juni en begin september stelde het stadsbestuur commissiebrieven op voor de civiele autoriteiten in Holland, Zeeland, Drenthe, Groningen en Ommelanden, Friesland en voor twee Duitse buurgebieden, het Graafschap Lingen en Münsterland.⁷ Vreemd genoeg ontbreekt het gewest Utrecht, mogelijk werd het niet aangeschreven of ging de brief verloren. De brief voor Gelderland ontbreekt eveneens maar het gewest werd, zoals we zullen zien, wel benaderd. Alle commissiebrieven beargumenteerden de hulpvraag met de omvang van de schade en het onvermogen van de inwoners van ‘het stedeken Hardenberg’ om hun huizen weer op te bouwen zonder de ‘mildadigheid van goede en vrome Christenen’. De lezers werden uitdrukkelijk verzekerd dat het een ‘collecte tot opbouw van dese plaetse’ betrof en niet om verloren huisraad te compenseren.

De argumenten die de Hardenbergse bestuurders op gewestelijk niveau naar voren brachten, gebruikten ze eveneens om hun collega-stadsbestuurders in de verschillende gewesten tot een collecte of gift te bewegen. Soms, zoals aan de stad Zwolle, werd daaraan nog toegevoegd dat de slachtoffers niets anders over hadden ‘als het geen [zij] aan haar lichaam hadden (God beterd)’. De commissiebrieven werden - met zegel – ook opgenomen in het Amsterdamse collecteboekje (afb. 24). Kennelijk achtte de Hardenbergers de daarin vervatte argumenten ook geschikt om gewone gevers te overtuigen. Op alle niveaus (gewest, institutionele en individuele gevers) werden dus dezelfde argumenten ingezet.

⁵ HCOz 0700 Stadsbestuur Zwolle, inv.nr. 497 ingekomen stukken Hardenberg stuk 1, 8 juni 1708.

⁶ HA 001 inv.nr. 6, 99–100.

⁷ Ibid., 101–125.

Afb. 24 Commissiebrief van het Hardenbergse stadsbestuur in het collecteboekje van de Hollandse collecte, getekend door burgemeester Wilh. Henr. Krull, met het 'klein stads segel' van Hardenberg, 1708. Hardenbergs Archief, Stadsgericht Hardenberg inv.nr. 76a. Foto auteur.

Het 'memoriaal van het geene er gecollecteert is' geeft niet alleen een overzicht van de donaties maar ook een beeld van de manier waarop de collecte werd georganiseerd.⁸ De collecte werd uitgevoerd door belangrijke dorpelingen, doorgaans (oud-)burgemeesters en gemeensmannen, die daarvoor naast hun gemaakte kosten ook vacatiegelden uit de collecte-opbrengst kregen.⁹ De collecte bracht 7200 gulden op, waarvan de 'onkosten' nog af moesten.¹⁰ Meer dan de helft daarvan werd ingezameld in het eigen gewest (Tabel 17). De Overijsselse opbrengsten zijn gegroepeerd naar de drie drostambten en daarbinnen naar stad, gericht, dorp of kerspel.¹¹ Het heeft er dus alle schijn van dat er geen sprake was van

⁸ 'Memoriaal' van de collecte: Ibid., 129–139.

⁹ 'Uytreijkingen aan die borgeren' Ibid., 140–145; 'verteringen en vacatien van de gecommiteerden' Ibid., 146–151. Als voorbeeld: het eerste duo collectanten in Amsterdam kregen samen 70 gulden vacatiegeld voor hun 51 dagen durende verblijf en 161 gulden voor hun verteringen en verdere onkosten.

¹⁰ HA 001 inv.nr. 6, 129–139 (mijn optelling).

¹¹ De drie grootste drostambten (Twente, Salland en Vollenhove) vielen min of meer samen met de kwartieren. Daarnaast waren er nog enkele kleinere, minder belangrijke drostambten.

een gewestelijke collecte. Dit wordt ondersteund door een verzoek aan de stad Zwolle waarin het Hardenbergse stadsbestuur toestemming vroeg voor collectes in de stad en het schoutambt.¹² Er was dus zelfs geen sprake van collectes per kwartier maar van een serie van lokale collectes per rechtsgebied. De ‘Raad en Gemeente’ van Hardenberg bevestigde dat ze ‘op verscheijden plaetsen’ om collectes hadden moeten verzoeken, die ‘nae veel moeite zijn geëffectueert’.¹³ Waarschijnlijk hadden de Staten het collecteverzoek afgewezen en de besluitvorming overgelaten aan lokale bestuurders. Het is duidelijk dat de collecte daardoor veel inspanning kostte. Zoals in het vorige hoofdstuk al even aan de orde kwam, waren twee collecteurs totaal 73 dagen in Amsterdam.¹⁴ Het lokale (of mogelijk regionale) karakter van de collecte verklaart tevens waarom sommige plaatsen niets doneerden. Helaas is niet genoteerd waarom deze plaatsen niet deelnamen. Het ontbreken van de Twentse hoofdstad Deventer in het memoriaal valt extra op omdat de ‘mennonieten van Deventer’ als enige Deventenaren met maar liefst 200 gulden wel ruimhartig bijdroegen. Beide andere kwartierhoofdsteden deden wel mee. In Kampen, hoofdstad van Vollenhove, werd 103 gulden opgehaald. De collecte in Zwolle, de hoofdstad van het eigen kwartier, leverde het hoogste bedrag op (1554 gulden). De enige gewestelijke overheid die een donatie, van 160 gulden ‘uyt hare reekenkamer’, deed, was Gelderland. Daarnaast doneerden de Gelderse stad Zutphen en enkele Gelderse edelen.

Tabel 17. Collectes Hardenberg 1708, in guldens

Amsterdam	1.739
Friesland	321
Groningen (stad)	73
Gelderland	277
Overijssel	3.991
Drenthe	449
Bentheim	355
Totaal:	7.204

Bron: HA 001 inv.nr. 6

¹² HCOz 0700 inv.nr 497, stuk 2 ongedateerd.

¹³ Memoriael HA 001 inv.nr. 6, 129–130.

¹⁴ Hesselink-Zweers, ‘Brand Hardenberg’, 11.

Uit het collectememoriaal kunnen we verder opmaken dat de collectereizen naar Holland en Groningen beperkt bleven tot de steden Amsterdam en Groningen.¹⁵ Kennelijk benaderde het Hardenbergse stadsbestuur alleen die plaatsen waar men een hoge opbrengst verwachtte. Behalve de eigen en de Gelderse overheid lijken ze geen gewestelijke overheden te hebben benaderd. Hoewel de collecteurs volgens hun commissiebrieven ook Zeeland zouden bezoeken, meldt het collectememoriaal geen enkele gift uit Zeeland. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de collecteurs dat gewest hebben bezocht. Ook werden geen opbrengsten genoteerd voor het gewest Utrecht en de Generaliteit.

In december 1708 werden de eerste schadevergoedingen uitgekeerd en was de collecte klaarblijkelijk ten einde.¹⁶ Een lijst van uitkeringen laat zien dat de 118 slachtoffers gemiddeld 56 gulden kregen. Drie inwoners ontvingen een bedrag boven de 130 gulden. De totale uitkering bedroeg 6.471 gulden wat het waarschijnlijk maakt dat het om uitkeringen ging uit de collecte (na aftrek van de kosten).¹⁷ Maar de collecte-opbrengst was kennelijk onvoldoende om het dorp weer op te bouwen want de Staten van Overijssel, die tijdens de collecte niets bijdroegen, kenden twee jaar later alsnog een gift toe van 15 Carolusgulden per verbrand huis (totaal 1575 Carolusgulden). Dit bedrag werd beschikbaar gesteld door de ontvanger van Salland en aan de slachtoffers uitgekeerd via de burgemeesters van Hardenberg, die daartoe een lijst hadden moeten inleveren.¹⁸ Het is dus waarschijnlijk dat deze gift afkomstig was uit het eigen belastingkwartier. Mogelijk betrof het, net als in Holland, een korting op de verponding, maar de bronnen laten ons hierover in het ongewisse. Als het stadje inderdaad binnen een jaar uit de as herrees dan kwam deze gift na afloop van de wederopbouw en was die mogelijk bedoeld voor de aflossing van leningen voor de herbouw, maar de bronnen laten ons ook daarover in het ongewisse.¹⁹ De gemiddelde uitkering aan huiseigenaren uit de collecte en de gift bedroeg dus circa 70 gulden.

¹⁵ Geen collecteverzoek van Hardenberg in *Res. SvH*, 1708.

¹⁶ Hesselink-Zweers, 'Brand Hardenberg', 7–8.

¹⁷ 'Uytreijkingen aan die borgeren', *HA 001 inv.nr. 6*, 140–145.

¹⁸ Extract resolutie SvO incl. namenlijst, 4 juni 1710 *HA 001 Stadsgericht Hardenberg inv.nr. 76b*, *Steunverlening 1708, 1710* [stuk 2]. Schade-opgave ontbreekt.

¹⁹ Jongasma, *Grote Brand*, 14.

Brand Enschede, 20 mei 1750

Op 20 mei 1750 ontstond er brand in de broodbakkerij van Herman ten Tije die door de sterke oostenwind al snel oversloeg en een kwart van alle huizen van het ‘stedeken Enschede’ in de as legde en 350 personen dakloos maakte. De gereformeerde Grote Kerk, de pastorie en het stadhuis bleven gespaard, maar de katholieke (schuil)kerk ging in vlammen op en ook twee brandspuiten gingen verloren.²⁰ Drie weken later stond het Enschedese hulpverzoek op de agenda van de Staten van Overijssel. De stadsbestuurders gebruikten dezelfde argumenten (grote schade, armoede en onvermogen van de slachtoffers) als hun Hardenbergse collega’s ruim veertig jaar eerder. In het Enschedese rekest werd nog een argument aangevoerd dat we eerder al bij Hollandse stadsrampen zagen, namelijk dat de brand juist ‘de meest gegoede kooplieden en andere voorname ingezetenen’ had getroffen waardoor die niet in staat waren aan de ‘wederbouw en onderstant van [de] vele onvermogene’ stadsgenoten bij te dragen. Om de stad weer op te bouwen was volgens de stadsbestuurders een collecte in ‘ieder drostampt deser provincie’ nodig.²¹ Er was echter – in tegenstelling tot de Hollandse verzoeken – geen suggestie dat de brand nadelig zou zijn voor de belastinginkomsten van het gewest of het kwartier.

De Statenvergadering ging akkoord met een gewestelijke collecte, mits die onder toezicht van een Statencommissie plaatsvond. Dit was om te garanderen dat de inzameling zou gebeuren ‘op de ordentelijkste en menagieuste wijze’ en dat de opbrengst alleen zou gaan naar de wederopbouw [van huizen] van ‘onvermogene’ slachtoffers en naar ‘proportie van het verlies en behoefte [... en] tot voorkominge van alle eensijdigheid en onenigheid die daar uijt andersints soude kunnen resulteren’. Het besluit maakt duidelijk dat alleen slachtoffers die niet in staat waren zichzelf te helpen in aanmerking kwamen en dat de hulp bestemd was voor de wederopbouw van de stad. Kortom, de steun zou alleen naar verarmde huiseigenaren gaan. De instelling van de commissie diende om het verloop van de collecte in goede banen te leiden en sociale onrust door een onrechtvaardige verdeling van de opbrengst te

²⁰ Is. van Dam, *De brand van Enschede in 1750 en de toenmalige bewoners* (Enschede 1931) 19–20.

²¹ HCOz 0003.1 Staten van Overijssel, inv.nr. 74 Resoluties 1750 69r-v, 10 juni 1750.

voorkomen. Dankzij instelling van een commissie is de hulpactie bovendien goed gedocumenteerd.²²

De commissie, die bestond uit een burgemeester van Deventer en een lid van de ridderschap, kwam tweemaal in actie: bij de begeleiding van de collecte in Overijssel (1750-1751) en, zoals we zullen zien, bij de verdeling van de opbrengsten van de Hollandse collecte (1752-1753).²³ Voordat echter sprake kon zijn van een collecte wenste de commissie een gespecificeerde opgave van de schade aan de huizen, de gesteldheid van die huizen, de namen van de eigenaren en of die naar de mening van de burgemeesters hun verbrande huizen uit eigen middelen weer zouden kunnen opbouwen. De schade aan koopmanschappen, meubels en dergelijke moest apart gehouden worden.²⁴ De eerste schade-opgave van juni bevatte desondanks alle schade, totaal bijna 118.000 gulden.²⁵ De commissie keurde de opgave af en spoorde de Enschedese magistraten aan op te schieten en het ijzer te smeden nu het heet was aangezien de 'ijver van menschen om ongelukkige[n] te ondersteunen' na verloop van tijd zou afnemen.²⁶

De tweede schade-opgave van 21 juli was drastisch teruggebracht tot 21.620 gulden en bevatte alleen nog de schade aan huizen en 'enighe nootwendigh huisraet' van 64 onvermogene huiseigenaren.²⁷ Schade aan weefgetouwen en andere benodigdheden om de textielproductie weer op te starten waren van de lijst verdwenen. De schade aan de vier armenhuisjes van de gereformeerde diaconie (totaal 1200 gulden) bleef onverkort op de tweede lijst. Dat de schade (à 2000 gulden) aan inboedel en boeken van de pastoor Camp werd geschrapt, ligt voor de hand en overkwam ook predikant Noorbekke (à 4000 gulden). Vreemder is dat het woonhuis van pastoor Camp, een schade van 3000 gulden, ook werd

²² HCOz 0003.1 *Staten van Overijssel, Rapporten [...], inv.nr. 1563 1750 [Rapport Enschede 23 okt 1752]*. Uitgebreid geciteerd en geparafraseerd in Van Dam, *Brand Enschede 1750*.

²³ Het rapport van de Overijsselse collecte werd goedgekeurd in de Statenvergadering van 22 maart 1751, Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 34. Dat van de Hollandse collecte op 23 oktober 1752. De commissieleden waren burgemeester Jacob ten Brink en Robert Frederik van Heerdt tot Eversberg. Over deze laatste: 'Repertorium ambtsdragers', <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/11433>.

²⁴ HCOz 0003.1 *inv.nr. 1563 Rapport Enschede*, bijlage A, 16 juni 1750.

²⁵ Totale claim 117.839 gulden, 121 claims, gemiddeld 974 gulden per claim (mijn berekeningen), *Ibid.*, Bijlage B, 16 juni 1750.

²⁶ *Ibid.*, bijlage C, juli 1750.

²⁷ Zij dienden 73 claims in, gemiddeld 296 gulden per claim en 343 gulden per indiener (mijn berekening), *Ibid.*, bijlage D, tweede schade-opgave 21 juli 1750.

geschrappt. Reden daarvoor was waarschijnlijk dat het ook als schuilkerk functioneerde en men kennelijk ook in Overijssel vond dat gemeenschapsgeld alleen bestemd was voor het herstel van publieke (gereformeerde) kerken. Het is echter ook mogelijk dat het Enschedese stadsbestuur veronderstelde dat de pastoor (of diens parochie) wel in staat zou zijn het huis weer op te bouwen en dat het daarom van de lijst was geschrappt. In elk geval kocht de katholieke gemeente in Enschede enkele jaren later, in 1753, een stuk grond waarop een nieuw en groter huis, inclusief kerk, voor pastoor Camp werd gebouwd. Hoe dit gefinancierd werd, is echter onduidelijk.²⁸

De commissie vond de tweede schade-opgave goed genoeg en ging over tot een gewestelijke huis-aan-huis collecte. De collecte moest de zondag tevoren 'met een gepaste aanspraak' van alle kansels afgekondigd worden. Verder bepaalde de commissie dat de collecte in de steden door de plaatselijke diakenen uitgevoerd moest worden en op het platteland door Enschedese collecteurs met assistentie van lokale diakenen.²⁹ Vertegenwoordigers van de getroffen stad moesten dus zelf aanwezig zijn bij een groot deel van de collectes, wat betekent dat de collecte weliswaar gewestelijk was maar niet op een dag zal zijn uitgevoerd. Volgens de instructies moesten de opbrengsten, geteld en voorzien van adequate opgaven, naar de magistraten van Enschede gestuurd worden.³⁰

De gewestelijke collecte bracht ruim 7770 gulden op, bijna twee keer zo veel als in 1708 voor de Hardenberg werd opgehaald.³¹ De grootste bijdrage kwam uit de hoofdstad Deventer die niet alleen een van de commissieleden had geleverd maar ook de appellantsstad van Enschede was.³² Omdat de collecte-opbrengst bij lange na niet voldoende was om de schade te dekken, werd het aantal en de hoogte van de claims nogmaals teruggebracht tot de helft.³³ Zelfs dat was nog onvoldoende want op 30 oktober besloot de commissie slechts zestig procent daarvan te vergoeden. Totaal werd 6.463 gulden uitgekeerd, zo'n 30 procent van de

²⁸ Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 20 (noot 2).

²⁹ Memo commissie bij oplevering 1e deel van het rapport aan de Staten *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*, ff. 1–7r.

³⁰ *Ibid.*, bijlage E, Register van gecollecteerde penningen.

³¹ Opbrengst was 7.772:5:8, *Ibid.*, bijlage E. Ter vergelijking: het gewest doneerde 9.579 gulden aan de landelijke collecte voor waldenzen en hugenoten in 1699 (hoofdstuk 3).

³² Deventer doneerde 1216 gulden, Zwolle 813.

³³ Deze derde schade-lijst bedroeg totaal 10.755 gulden. Het aantal claims was teruggebracht tot 30, de gemiddelde claim bedroeg 395 gulden. *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*, bijlage F [ongedat].

goedgekeurde schade-opgave. De restant werd gebruikt om de armen de winter door te helpen en voor vergoeding van de collecteurs.³⁴

De Enschedese stadsbestuurders, die zagen dat slechts zo'n vijf procent van de oorspronkelijke schadeclaim werd vergoed en dat het geld alleen bestemd was voor de wederopbouw van huizen en dus niet voor het herstel van de textielnijverheid, vatten het plan op voor een tweede collecte, en wel in Amsterdam. De Staten van Overijssel stemden daarmee in en stelden zelf een rekest namens de slachtoffers op voor het Amsterdamse stadsbestuur.³⁵ De gebruikelijke argumenten (grote schade, armoede, onvermogen van de slachtoffers en hun steunwaardigheid) werden daarin natuurlijk naar voren gebracht, maar de collecte in het eigen gewest werd eveneens met veel nadruk vermeld. Het gewest had, verzekerden de Overijsselse bestuurders, niet nagelaten om 'aan die ongelukkige soo veel coulans toetebrenge als ons doenlijk was'. Bovendien, zo vervolgde de brief, had de collecte onder supervisie gestaan van een commissie uit eigen gelederen die erop toezag dat de opbrengst alleen ging naar de 'echte voorwerpen van mededogen en liefdadigheid'. Omdat de Overijsselse collecte onvoldoende was om de stad weer op te bouwen, moest men 'na verdere middelen' omzien, aldus de Staten. De boodschap die de Overijsselse Staten wilden overbrengen was dus dat het verzoek aan Amsterdam niet uit gemakzucht maar uit noodzaak geboren was. Waarom juist Amsterdam werd benaderd werd eveneens onderbouwd. Dat was volgens de Overijsselse Staten niet alleen om Amsterdams 'beroemde liefdadigheid', maar vooral vanwege de commerciële betrekkingen tussen beide steden:

De fabriqué van linnens en andere stofjes in dat steedje [Enschede] met redelijk succes geexerceert [was] geweest, en waar door deselve commercie vettenden [samen] met verscheide coopliden van uweledele Groot Achtbare stad, heeft aanleiding gegeven om [...] hun toevlucht te nemen tot de beroemde liefdadigheid van Uweledele Groot Achtbaren.³⁶

³⁴ Ibid., bijlage G 30 okt 1751.

³⁵ Brief van voorschrijving 23 april 1751, geciteerd in Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 34–35.

³⁶ Geciteerd in Ibid., 35. 'Vettenden': vetmesten in de zin van uitbouwen van de textielhandel tussen Amsterdam en Enschede.

Met Amsterdamse hulp zou de linnenfabricage in Enschede weer op poten gezet kunnen worden en dat, zo impliceerden de Staten, zou ook goed zijn voor Amsterdam.³⁷ Tot slot beloofden de Staten dat hun commissie ervoor zou zorgen dat de Amsterdamse collectegelden juist besteed zouden worden. We zien dus dat het gewest, naast de gebruikelijke argumenten, nog een aantal extra redenen aanvoerde: de eigen solidariteit met de slachtoffers, de onmacht van het gewest tot verdere hulp en vooral het economisch belang van de wederopbouw van Enschede voor Amsterdam. Dit laatste was een appèl op het (economisch) eigenbelang van Amsterdam. Dit argument, dat primair bedoeld was om het Amsterdamse stadsbestuur te overtuigen, laat echter ook zien dat het economisch herstel van Enschede, vooral van de textielindustrie, een belangrijke drijfveer was voor de Overijsselse Staten. Met garanties over een juiste en zorgvuldige besteding van de donaties trachtte het verzoek vertrouwen te wekken in de hulpactie, terwijl het beroep op de Amsterdamse reputatie fungeerde als een psychologisch argument dat weigering lastig maakt.

De Amsterdamse bestuurders bleken gevoelig voor deze argumenten en stonden een collecte toe tot een maximum van 2500 gulden. Het besluit van het Amsterdamse stadsbestuur werd opgenomen in het collecteboekje waarin de donateurs hun giften moesten noteren. Daarin konden de gevers lezen over de grote brand in het stadje Enschede in de ‘provincie van Overijssel’, dat de helft van alle huizen verbrand was en dat ‘vele lieden buiten staat van zich te herstellen of geheel arm zijn geworden’. Het veronderstelde economisch voordeel voor Amsterdam werd niet genoemd, ofwel omdat het de Amsterdamse stadsbestuurders niet overtuigd had, ofwel omdat men veronderstelde dat het de gewone gevers niet zou overtuigen.

De collecte werd uitgevoerd door collecteurs uit Enschede en stond onder supervisie van een Amsterdamse gereformeerde predikant die dagelijks het opgehaalde bedrag in ontvangst moest nemen.³⁸ De collecte bracht bijna 2.700 gulden op waarmee de gestelde limit van de

³⁷ Amsterdam was zowel toeleverancier (van vlas) als afnemer van de Enschede textielnijverheid. J.A. Boot, ‘Amsterdamse textielhandel met Twente en de Achterhoek in de 18e eeuw’, *Textielhistorische bijdragen* 13 (1971) 76–96.

³⁸ HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede, Collecteboek Asd.

collecte was bereikt. Na aftrek van kosten bleef 2.584 gulden over.³⁹ Het collecteboekje laat zien dat de meeste gevers gewone Amsterdammers waren maar ook dat verschillende gereformeerde kerken en diaconieën een steentje bijdroegen, evenals de doopsgezinde gemeente De Zon en de remonstrantse diaconie. Hoewel individuele gevers natuurlijk katholiek geweest kunnen zijn, is er geen vermelding van een gift namens de katholieke kerken in Amsterdam. Uit het verslag van de commissie blijkt dat er ook nog geld kwam uit Gelderland (248 gulden) en Bentheim (88 gulden).⁴⁰ Totaal brachten de collectes, zonder aftrek van kosten, circa 10.800 gulden op, iets minder dan tien procent van de oorspronkelijk schaderaming van het Enschedese stadsbestuur en ongeveer de helft van wat nodig was om de huizen te herbouwen.

Gelderland

Het bestuur van het gewest Gelre was wat afwijkend van de overige gewesten. De Landdag (de Staten van Gelderland) was het hoogste bestuursorgaan dat gewoonlijk in het voor- en najaar bijeenkwam. De drie kwartieren (Veluwe, Zutphen, Nijmegen) zaten in aparte ruimtes en benoemden elk zes afgevaardigden die samen de 'Landsschapstafel' vormden en die belangrijke besluiten eerst ter goedkeuring aan de kwartieren moesten voorleggen. Wanneer de Landdag niet bijeen was, lag het dagelijks bestuur bij het Hof. De drie kwartieren waren zelfstandige bestuurseenheden, met elk een eigen Statenvergadering, Gedeputeerde Staten en belastingheffing. Daardoor vormde het gewest minder een eenheid dan de andere gewesten, aldus historicus Robert Fruin.⁴¹ Bovendien was het gewest een lappendeken van steden, schoutambten, heerlijkheden, graafschappen en andere rechtsgebieden. De adel had hier nog wel degelijk wat in de melk te brokkelen. Beide casussen betreffen dorpen in heerlijkheden binnen het Graafschap Zutphen, waarvan de kwartierversameling bestond uit vertegenwoordigers van de ridderschap en de vijf stemhebbende steden. Het dagelijkse bestuur werd gevormd door zes gedeputeerden, drie uit de ridderschap en drie namens de

³⁹ Voor de verdere afhandeling van de collecte, zie tweede deel van *HCOz 0003.1 inv.nr. 1563 Rapport Enschede*; Van Dam, *Brand Enschede 1750*, 36–40.

⁴⁰ Er is geen verzoek namens Enschede in de Gelderse Landdagrecessen, *GldA 1707 Gelderse Landdagrecessen, 1581-1798 [regesten voor 1581-1592, 1609, 1711-1780 op inv.nrs. 124 Hof en 0012 Rekenkamer]*.

Waarschijnlijk ging het dus om lokale collectes.

⁴¹ Fruin, *Geschiedenis*, 227–230.

steden.⁴² Varsseveld lag in de Hoogheid Wisch dat sinds het einde van de veertiende eeuw tweehurig was. Het dorp werd bestuurd door twee drosten, een namens elke heer.⁴³ De twee heren waren formeel geen lid van de ridderschap.⁴⁴ Het dorp Lichtenvoorde viel onder de Heerlijkheid Lichtenvoorde. Het dagelijks bestuur over het dorp en de heerlijkheid lag bij de ‘richter’ (een soort schout) die werd bijgestaan door twee keurnoten (schepenrechtters). Beide heerlijkheden waren in deze periode Gelderse lenen.⁴⁵

Branden Varsseveld (14 september 1723) en Lichtenvoorde (5 september 1735)

Op 14 september 1723 werd het dorp Varsseveld bijna geheel in de as gelegd. Daarbij viel een dode te betreuren en waren 55 van de zestig woonhuizen, verschillende schuren, de kerk met de kloktoren, de (jenever)branderijen en de gehele graanvoorraad voor de aanstaande winter verloren gegaan.⁴⁶ De schade kwam, na taxatie door ‘onpardigen [onpartijdige] mannen’, op ruim 75.000 gulden op basis van 79 claims. Deze opgave betrof huizen en goederen, inclusief de armenhuizen maar exclusief de schade aan de kerk.⁴⁷ Binnen twee weken bezochten twee diakenen uit het dorp de Gelderse Landdag in een poging om toestemming te krijgen voor een generale collecte. Om hun zaak te bepleiten moesten beiden tot driemaal toe naar Zutphen, wat hun 15 dagen kostte.⁴⁸ Hun inspanning resulteerde in een gift van 1300 gulden ‘uit de domeinen’ namens de Landdag en ook twee van de drie kwartieren, Zutphen (3000 gulden) en Veluwe, zegden een gift toe.⁴⁹ Het is onwaarschijnlijk dat de Heren of de drosten van Wisch invloed hadden op dit besluit aangezien zij niet op de Landdag aanwezig waren. De

⁴² Evert de Jonge en Marc V.T. Tenten, ‘De drie kwartierlijke ridderschappen als deel van de soevereine Staten van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, 1621-1795’, in: Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. eds., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle 2013) 135–175, aldaar 148–150.

⁴³ Inleidingen op *ECAL 0539 Plaatselijk bestuur Wisch, 1419-1817; GldA 0443 Heerlijkheid Wisch*.

⁴⁴ De heren van Wisch in 1723 waren Albrecht Friedrich, markgraaf Brandenburg en Frans Wilhelm van den Bergh-Hohenzollern-Sigmaringen. Mijn dank voor deze informatie aan medewerkers ECAL (mail 7 feb 2019).

⁴⁵ Bennie te Vaarwerk, ‘Een beschrijving van stad en heerlijkheid Lichtenvoorde uit 1777’, *De Lichte Voorde* 51 (2004) 18–31.

⁴⁶ *Eur. Merc.*, 1723 dl. II, 153.

⁴⁷ *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 410 Staat inwoners te Varsseveld met brandschade, 1724*. De bron zelf geeft een totaal van 66.364:11:10 gulden, maar het getransporteerde totaal van het eerste blad is onjuist. Mijn optelling komt op 75.364:11:10 gulden.

⁴⁸ *ECAL 0539 Wisch, inv.nr. 1412 Stukken collecten Varsseveld, 1723-1724* stuk 6 ‘Rekening van verteringe’. De landdag vond in verschillende sessies plaats van 29 september tot 13 oktober 1723.

⁴⁹ Gift Zutphen: *GldA 0005 Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden, inv.nr. 40 Repertorium op Kwartierrecessen Zutphen 1700-1794* f25r, oktober 1723.

Landdag stond echter geen provinciale collecte toe en ook in het besluit van het kwartier Zutphen is geen toestemming voor een algemene kwartiercollecte te vinden.⁵⁰ Desondanks blijkt uit het collecteboek dat er in het kwartier ruim 1400 gulden werd ingezameld. Van de vijf stemhebbende steden gaven slechts twee (Lochem en Groenlo) toestemming voor een collecte of een gift; de andere drie steden (Zutphen, Doesburg en Doetinchem) ontbreken in het collecteboek. Daaruit mogen we concluderen dat er sprake was van een serie lokale collectes en niet van een door het kwartier verordonneerde collecte.⁵¹ Het is niet onmogelijk dat ook in de andere kwartieren geld is ingezameld, maar daarover geven de geraadpleegde archieven geen uitsluitsel. Wel werd gecollecteerd in verschillende Hollandse steden en doneerden beide Hollandse synoden een gift (Tabel 18).⁵²

Het Varsseveldse rekest aan de Landdag heb ik helaas niet kunnen vinden, zodat we niet weten hoe het stadje zijn zaak bij de Landdag beargumenteerde.⁵³ Wel hebben we een vijftal ‘attestaties’ van de kerkenraad van Varsseveld en twee van de drosten van Wisch, opgesteld tussen 1 oktober 1723 en 4 juni 1724, die inzicht geven in de gebruikte argumenten.⁵⁴ Drie van de verklaringen van de kerkenraad, waaronder de vroegste twee van oktober 1723 (afb. 25), hebben het karakter van een ooggetuigenverslag en zijn waarschijnlijk van de hand van de bejaarde predikant Hendrik Jan Becking.⁵⁵

Het bloed word traag in onse aderen, en onse haren rijsen om hooge, als wij ons verbeelden de verwoestingh door desen ruineusen brand. [...] Konde men het verwoeste Varsseveld vervoeren van de ene plaets nae de ander, en levendigh, soo als het inderdaad gestelt is, onder de oghen brenghen van andere [...] het soude de aanschouwer van onse

⁵⁰ *GldA 1707*, 8 oktober 1723; *GldA 0005 inv.nr. 40*, 25v, juni 1723.

⁵¹ *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 412 Collecteboek Graafschap Zutphen, 1724* [verder: *ECAL Collecteboek Gr. Zutphen*]. Totale opbrengst 1461 gulden [mijn telling].

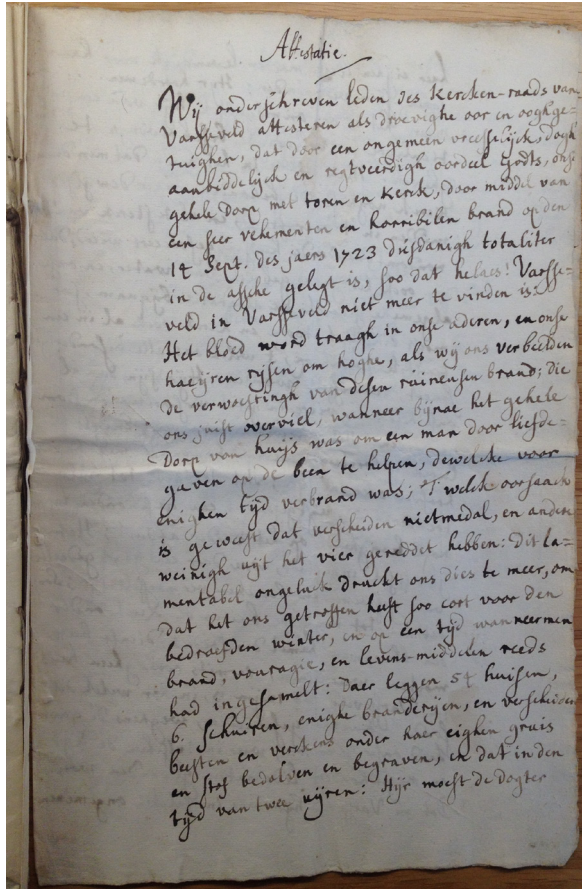
⁵² *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 411 Collecteboek [...] Holland voor [...] Varsseveld, 1724, 1725*.

⁵³ In genoemde inventarisnummers van het Hardenbergs Archief en in de voor de analyse van de Gelderse hulpverzoeken gebruikte bronnen (zie noot 73).

⁵⁴ *ECAL 0539 Wisch, inv.nr 1411 Verklaringen autoriteiten brand Varsseveld 1723 19 & 20 okt* (kerkenraad Varsseveld), 23 okt (drosten Wisch) & 24 okt (kerkenraad); *ECAL 0304 Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, inv.nr. 409 Aanbevelingsbrieven en vergunningen voor [...] collecten voor [...] Varsseveld [...]*, 1724 6 jan, 27 feb 1724 (kerkenraad), 4 juni (drosten), ongedat (Classis graafschap Zutphen).

⁵⁵ Toeschrijving: J.S. van Veen, ‘Brand te Varsseveld, 1723’, *Bijdragen en mededeelingen Gelre V* (1902) 411–414, aldaar 26–28.

miserie, niet alleen het voorgeseide te vollen doen geloven, maar oock een schrick aanjaghen, en beweghen tot een tedere commiseratie.⁵⁶

Afb. 25 Attestatie kerkenraad Varsseveld, 19 oktober 1723. Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers, Doetinchem. Plaatselijk bestuur Wisch 0539 inv.nr. 1411. Foto auteur.

Bij gebrek aan 'levendige' beelden beschreef de kerkenraad uitgebreid de omvang van de ramp, de verwoesting van de kerk en de toren plus het feit dat de 900 lidmaten nu 'onder den blauwen hemel' moesten kerken. Vrijwel niemand had iets van zijn bezittingen weten te redden, zo vervolgt de attestatie, omdat men massaal afwezig was om 'een man die verarmt

⁵⁶ Attestatie kerkenraad 6 jan 1724, ECAL 0304 inv.nr. 412 Collectieboek Gr. Zutphen.

was door liefde-gaven weder op de been te helpen'. En passant zette de kerkenraad de Varssevelders dus neer als hulpvaardige burens, daarmee implicerend dat de slachtoffers het waard zijn om ook geholpen te worden. Waarschijnlijk hebben beide gedeputeerden, als medeondertekenaars van deze attestaties, in gelijke bewoordingen hun zaak bij de Landdag bepleit. De twee overige attestaties van de kerkenraad zijn commissiebrieven waarin collectanten namens het dorp werden geaccrediteerd.⁵⁷ Deze, gericht aan de magistraten van de steden waar men wilde collecteren, zijn zakelijker en iets uitgebreider in argumentatie. Opnieuw bepleitten de slachtoffers hun zaak met de grote schade aan dorp en kerk en de hoge nood van de slachtoffers. Alle commissiebrieven probeerden bovendien vertrouwen in de actie te wekken door de steun van hogerhand (de drosten) te vermelden. De kerkenraad riep - met de verzekering dat hun geld goed besteed zal worden - 'zo[wel] politijque als kerckelijcke Heren' op christelijk mededogen te betonen:

want indijn er ooijt of ooijt tijd geweest is om verbrande of noodlijdende [mensen], comende uijt andere plaetsen, met volle versekeringh datter gheen bedrogh onder schuijlt, een christelijck en nodigh onderstand te doen, soo is deselve [kans] nu geboren.

Deze commissiebrieven werden ondersteund door attestaties van de beide drosten.⁵⁸ Deze certificeerden dat het voorheen 'florisante dorp' door een 'onuitblusselijke brandt' volledig was geruïneerd en dat de inwoners zonder bijstand niet in staat zouden zijn om de kerk en hun huizen weer op te bouwen. De commissiebrieven en verklaringen van de drosten sloten af met de verzekering dat God 'sulke weldadigheden reekenen sal als aen hem selfs geschiet, en dubbelt aen haar wederom vergelden' zal, daarmee inspelend op het eigenbelang van de gevers om te doneren.⁵⁹

De gunstige receptie van deze argumenten kunnen we afleiden uit de reacties van de classis van het kwartier Zutphen en het Amsterdamse stadsbestuur.⁶⁰ De classis schreef een aanbevelingsbrief voor de collecte en verzekerde de lezers – waarschijnlijk de kerkenraden in

⁵⁷ Op 24 okt 1723 en 6 jan 1724.

⁵⁸ SAA 5023 *Gr-mem.*, 10, 26r-v, resp. 15 mrt en 14 apr 1724.

⁵⁹ ECAL 0539 *inv.nr.* 1411, stuk 1, 23 okt 1723 (attestatie Drosten).

⁶⁰ ECAL 0304 *inv.nr.* 409, stuk 4 [z.d., maar na de attestatie van 26 feb]; SAA 5023 *Gr-mem.*, 10, 26r-v, resp. 15 mrt&14 apr 1724.

het kwartier Zutphen – dat ze geheel van de noodzaak van de collecte was overtuigd. Het Amsterdamse stadsbestuur nam in zijn besluit uitgebreid alle argumenten uit de commissiebriefven over en stond de Varsseveldse gecommiteerden toe ‘aan de hujsen’ te collecteren, tot een maximum van 2000 gulden, dat later werd uitgebreid met nogmaals 2000 gulden. Deze resolutie werd in zijn geheel opgenomen in het collecteboek zodat we er zeker van zijn dat de uiteindelijke gevers, via de Amsterdamse resolutie, de argumenten van de Varsseveldse kerkenraad en de drosten hebben kunnen zien. De Amsterdamse collectes brachten samen 2750 gulden op. Daarnaast ontvingen de collecteurs nog giften buiten de collecte om. Zo doneerde de Amsterdamse kerkenraad op 5 november 1723, ruim voor de collecte, 250 gulden terwijl de diakenen op 16 maart 1724, nog eens 2000 gulden uit de ‘boetings bos’ doneerden.⁶¹ Amsterdam blijkt overigens niet de enige stad die een maximum verbond aan collectes, ook Haarlem en Schiedam beperkten de opbrengsten (tot 1000 respectievelijk 400 gulden). Het Rotterdamse stadsbestuur doneerde 400 gulden op voorwaarde dat daarmee de collecte van de baan was.⁶² Alle inspanningen leverden het dorp minstens 13.500 gulden voor de wederopbouw op (Tabel 18), zo’n 20% van de totale schade aan huizen en inboedel.⁶³

Pas twaalf jaar later was er in de regesten weer sprake van een hulpverzoek voor een Gelderse stadsramp en wel van het dorp Lichtenvoorde, waar op 5 september 1735 een brand uitbrak waarbij zeventien huizen, alle meubels en voorraden hooi, stro en graan verloren gingen en 28 gezinnen dakloos werden.⁶⁴ De volgende dag was richter F.H. Stumph al ter plaatse om alle ovens en schoorstenen ‘in te slaen die niet goet waeren’ en de schade in kaart te brengen. Kennelijk was een schoorsteenbrand de oorzaak geweest. Uit het eindverslag van 12 maart 1737 en de gedetailleerde declaraties van de richter, blijkt dat deze persoonlijk leiding gaf aan de hulp, soms in samenwerking met de lokale predikant.⁶⁵

⁶¹ ECAL 0304 inv.nr. 411 *Collecteboek Holland*.

⁶² Ibid.

⁶³ De kerk werd pas in 1728 weer in gebruik genomen, vijf jaar na de ramp, D.W. Kobes, *Kleine historie van de Laurentiuskerk en het oude kerspel Varsseveld* (Varsseveld 1973) 35–37. Hoe de wederopbouw van de kerk werd gefinancierd is onduidelijk.

⁶⁴ *GldA 1707*, 20 okt 1735; *GldA 0012 Rekenkamer*, 802–805.

⁶⁵ ECAL 0115 *Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde 1622-1811, inv.nr. 31. Inzamelingen nav stadsbrand 5 sept 1735, 6 stukken (1737)*. Het eindverslag is getekend door de richter, zijn twee keurnoten, predikant Monhemius (namens de kerkenraad) en ene D. Wentholt (functie mij onbekend).

Tabel 18. Collectes en giften Varsseveld 1723-1724, in guldens

Gift Landdag	1.300
Gift kwartier Zutphen	3.000
Gift kwartier Veluwe	?
Collectes kwartier Zutphen	1.462
1 ^e Collecte Amsterdam	2.214
2 ^e Collecte Amsterdam	548
Diverse donaties Amsterdam	2.370
Collecte Haarlem	986
Collecte Schiedam	422
Gift Rotterdam	400
Gift Synode Zuid-Holland	224
Gift Synode Noord-Holland	591
Totaal:	13.517

Bronnen: ECAL 0304 inv.nr. 411 en 412

Als eerste werd een lokale collecte in het dorp en de Heerlijkheid Lichtenvoorde georganiseerd. Hoeveel geld en goederen werd ingezameld is onbekend. In de collectestaat werd alleen genoteerd dat de Vrouwe van Lichtenvoorde 2 pistolen (gouden munten, samen 18:18 gulden) en 64 pond vlas doneerde.⁶⁶ De volgende stap in de hulpcampagne was een verzoek aan de Landdag die tussen 12 tot 22 oktober bijeen zou komen. Op 9 oktober 1735 vertrokken de richter en zijn beide 'coornoten' naar de Landdag om 'assistens' voor de slachtoffers te verzoeken, wat 'naer veel moeijte' lukte.⁶⁷ Zowel de Landdag als de drie kwartieren zegden een gift toe.⁶⁸ Dit bedrag (2750 gulden) werd pas in juli 1736 door de Landdag vrijgegeven waarna het door de richter werd opgehaald en samen met de predikant van Lichtenvoorde uitgedeeld aan de eigenaren van de verbrande huizen. Per verbrand huis werd 159 gulden uitgekeerd, het schoolhuis kreeg 164:16 gulden.⁶⁹ Waarschijnlijk was dit bedrag onvoldoende want daarop werd besloten ook 'in de nabijrige plaatsen' te collecteren.⁷⁰ Ook deze werden georganiseerd door het gericht (de richter en de keurnoten), met assistentie van de kerkenraadleden. Begin november 1736 werd besloten 'waer dat sij

⁶⁶ Vrouwe van Lichtenvoorde was op dat moment Sophia Charlotta van Heyden, echtgenote van Wolfgang van Dorenberg, Te Vaarwerk, 'Beschrijving Lichtenvoorde'.

⁶⁷ ECAL 0115 Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde, inv.nr. 31 stuk 6 'Staat [...] gedaene collecten' (1737).

⁶⁸ GldA 1707, 20 okt 1735.

⁶⁹ ECAL 0115 inv.nr. 31 stuk 6; ECAL 0115 Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde, inv.nr. 31 stuk 3 [Verantwoording giften Landdag & Kwartieren] (1737).

⁷⁰ ECAL 0115 inv.nr. 31 stuk 6. Toestemming van de Landdag.

souen heengaen'.⁷¹ Uit de collectestaat blijkt dat de campagne beperkt bleef tot de directe omgeving.⁷² Een gerichtsmedewerker moest elke juridische eenheid apart toestemming vragen voor een collecte, die door de kerkenraadleden van Lichtenvoorde gedaan zou worden. De collecte nam ongeveer vier maanden in beslag, bracht 536 gulden op waarvan na aftrek van kosten 326 gulden overbleef.

Deze twee casussen laten zien dat de rol van de adel bij de hulpcampagne en de hulpverlening gering was. Een reden was wellicht dat de Heren van beide dorpen geen deel uitmaakten van de ridderschap en dus geen zitting hadden in de Landdag. Zij konden de besluiten van de Landdag dus niet direct beïnvloeden. Wellicht speelde ook mee dat beide heerlijkheden Gelderse lenen waren. Wat de reden ook was, de Heren van Varsseveld en Lichtenvoorde hebben de wederopbouw van het getroffen dorpen niet financieel gesteund, afgezien van de donatie van de Vrouwe van Lichtenvoorde aan de lokale collecte. Wel speelden de dagelijkse bestuurders van Wisch en Lichtenvoorde, formeel namens hun adellijke bazen, bij beide rampen een rol in de organisatie van de hulpcampagne. De drosten van Wisch beperkten zich tot het schrijven van aanbevelingen voor de Varsseveldse kerkenraad, terwijl de richter van Lichtenvoorde in eigen persoon leiding gaf aan de hulpcampagne.

Noodhulpbeleid Gelderse Landdag, 1711-1780

Helaas geven de resoluties van de Gelderse Landdag geen inzicht in de bestuurlijke overwegingen om een hulpverzoek al dan niet te honoreren. Op basis van de regesten van de Landdagen is het echter wel mogelijk om vast te stellen dat er, in elk geval in de achttiende eeuw, wel sprake was van een soort noodhulpbeleid.⁷³

Van de 39 hulpverzoeken die de Landdag tussen 1711 en 1780 ontving, kwam de meerderheid (21) uit het buitenland. Vijftien verzoeken werden ingediend voor een doel binnen de Republiek en van drie verzoeken is het doel onduidelijk. Dertien van de 39

⁷¹ *ECAL 0115 Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde, inv.nr. 31 stuk 2 [declaraties richter] (1737) 2, 6, 7 nov 1736.*

⁷² Er werd gecollecteerd in de Heerlijkheden Bredevoort en Borculo, de Hoogheid Wisch en de steden Groenlo en Lochem.

⁷³ Bij deze analyse heb ik gebruik gemaakt van: *GldA 1707*, regesten 1711-1780; *GldA 0012 Rekenkamer*; *GldA 0124 Hof van Gelre en Zutphen, 1543-1811*. Deze periode is gekozen omdat de regesten daarover doorzoekbaar zijn op de website van het Gelders Archief.

verzoeken hadden betrekking op een ramp (brand, overstroming, storm, oorlog of gevangenschap).

In totaal werd in deze periode zeventien keer om een collecte gevraagd. De Landdag stemde viermaal in met een collecte en vijftien keer met een gewestelijke donatie, soms in combinatie met giften uit een of meer kwartieren. De overige twintig verzoeken werden door de Landdag niet gehonoreerd (Tabel 19). De vier collectes waarmee het Gewest wel instemde, betroffen allemaal verzoeken van de Staten-Generaal om instemming met een landelijke collecte. Dat wil overigens niet zeggen dat met alle verzoeken uit de Unie klakkeloos werd ingestemd: van de negen verzoeken van de Staten-Generaal werden er vier niet gehonoreerd.⁷⁴ Tien van de 39 hulpverzoeken kwamen uit Gelderland, zes daarvan vroegen - vergeefs - om een gewestelijke collecte. De Landdag wees vijf verzoeken geheel af en kende vier, misschien vijf, keer een donatie toe, soms aangevuld met giften van een of meer kwartieren.⁷⁵

In de regesten ontbreekt het verzoek van het Overijsselse Hardenberg (1708) waarbij de Landdag, zoals we hebben gezien, zich ook beperkte tot een gift. Het totale aantal achttiende-eeuwse verzoeken was in werkelijkheid dus groter dan uit de gebruikte stukken blijkt.

⁷⁴ Besluiten van de Landdag op de negen verzoeken van de Staten-Generaal:

- *Consent met generale collectes voor:* de Franse en Duitse gereformeerde gemeente in Kopenhagen (1729); kinderen overleden militairen in de Barrièrestedes (1732); Bergen op Zoom (1749); gereformeerde kerken Groot-Polen (1778). Alleen de collecte voor Bergen op Zoom ging inderdaad door.
- *Geen besluit over generale collectes voor:* waldenzen (1731); Salzburgers (1733); lossing zeelieden (1742).
- *Consent met Gelders aandeel* in een gift van 12.000 gulden aan waldenzen (verzoek Waalse kerk, 1764).
- *Afwijzing* van (niet gespecificeerde) 'steun' aan de door oorlog verwoestte stad Lyssa (verzoek gereformeerde kerken van Groot-Polen, 1778).

⁷⁵ Besluiten Landdag over Gelderse verzoeken:

- *Gift van de Landdag: vluchtelingen uit Rijssel (1716); stadsbranden Varsseveld (1723), Lichtenvoorde (1735) en Steenderen (1762).*
- *Afwijzing: afgewaaid kerkdak Angerlo (1715); herbouw vervallen kerk Leeuwen (1753); herbouw na stadsbrand Apeldoorn (1754); reparatie kerk Angerlo (1758); kerkenraad Herwen (reden onvermeld, 1764).*
- *Onduidelijk: het besluit op een verzoek van de Waalse gemeente om een gift (1735) luidde 'naar voorbeeld van 1687'. Vermoedelijk was het besluit positief en ging het om steun voor Franse immigranten.*

N.B. Het verzoek van Herwen (van 3 november 1764) staat waarschijnlijk in verband met de oprukkende Waal die Herwen bedreigde en uiteindelijk zou verzwelgen. Begin 1764 was de kerk al afgebroken, in november moest ook de pastorie worden afgebroken.

Tabel 19. Hulpverzoeken aan en besluiten van de Gelderse Landdag, 1711-1780

Hulpverzoeken	Alle verzoeken	Gelderse verzoeken	Besluiten	Alle verzoeken	Gelderse verzoeken
Collecte	15	4	Collecte	4	0
Collecte & gift	1	1	Alleen gift Landdag	10	1
Collecte of gift	1	1	Gift Landdag & verwijzing naar kwartieren	5	3
Gift	17	2	Alleen verwijzing naar kwartieren	3	0
Financiële steun (niet gespec.)	5	2	Afwijzing	10	5
			Onduidelijk	7	1
Totaal:	39	10	Totaal:	39	10

Bronnen: GldA 1707, regesten 1711-1780; GldA 0012 Rekenkamer; GldA 0124 Hof van Gelre en Zutphen, 1543-1811.

Opvallend afwezig zijn hulpverzoeken in verband met overstromingsrampen, zoals uit het kwartier Nijmegen in 1741. Volgens waterstaatshistoricus Van Zelleman ondernamen noch de Landdag, noch het kwartier Nijmegen actie om de slachtoffers te helpen.⁷⁶ Het verbaast dat de slachtoffers van die overstromingsramp geen hulpverzoek bij de Gelderse Landdag indienden, terwijl dorpsbestuurders uit de, door dezelfde ramp getroffen, Hollandse Alblasserwaard met succes ruim 28.600 gulden subsidie uit het comptoir der kerkelijke goederen van de Hollandse Staten wisten te verkrijgen.⁷⁷

Hoewel het aantal geregistreerde hulpverzoeken in deze periode gering is, iets meer dan een per jaar gemiddeld, en de bronnen omissies bevatten, laat deze analyse zien dat de Landdag er in de achttiende eeuw niet happig op was om gewestelijke collectes toe te staan. De vier collectes waarmee de Landdag wel instemde, betroffen, zoals gezegd, verzoeken van de Staten-Generaal. De achtergrond van dit beleid was zeer waarschijnlijk dat de Landdag de kwartieren, die immers zelfstandige bestuursenheden waren, en de steden, die verantwoordelijk waren voor de armenzorg, niet voor de voeten wilde lopen. Naast respect voor de bestuurlijke verhoudingen kunnen ook opvattingen over zelfredzaamheid een rol hebben gespeeld: hulp moest zo veel mogelijk uit de buurt of de regio (het kwartier) komen.⁷⁸

⁷⁶ Waterstaatshistoricus J. van Zelleman schrijft dat toe aan de decentrale (lees: inadequate) bestuursvorm van de Republiek, Van Zelleman, 'Nooyt gehoorde hooge waeteren', 15, 20.

⁷⁷ De Staten van Holland gaven op verzoek van 25 dorpen uit de Alblasserwaard ruim 28.600 gulden subsidie uit 'de cas van het land'. Dit kwam uit het comptoir van de kerkelijke goederen. *Res. SvH*, 7 jul 1742; Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 200.

⁷⁸ In Gelderland was de verbondenheid met de regio veel sterker dan met het gewest, Dolly Verhoeven, *Het Gelders gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd* (Nijmegen 2015) passim, vooral 5.

Conclusie

Bij de Overijsselse steden Hardenberg en Enschede namen de stadsbesturen het initiatief tot de hulpactie. De lobby van Hardenberg verliep via de appellantsstad Zwolle, terwijl Enschede economisch belangrijk genoeg was om zijn zaak zelf bij de Overijsselse Staten te bepleiten zonder tussenkomst van appellantsstad Deventer.⁷⁹ In de Gelderse dorpen Varsseveld en Lichtenvoorde namen de kerkenraad, respectievelijk de bestuurder van de Heerlijkheid het voortouw. Alle vier hulpverzoeken werden rechtstreeks gericht aan het gewest en niet aan het betrokken kwartier. Net als in Holland verliep de lobby van dorpen en steden in Overijssel en Gelderland dus vaak via naburige steden of hogere lokale bestuurders.

De rol van de adel bij de hulpacties was beperkt. De Heren gaven, net als bij het Hollandse dorp Strijen uit het vorige hoofdstuk, geen financiële steun en speelden geen bemiddelende rol bij de Gewestelijke Staten. De betrokkenheid van hun bestuurders bij de hulpcampagnes verschilde echter sterk. Het beperkte aantal casussen laat echter niet toe om vergaande conclusies te trekken over de rol van de adel of hun bestuurders bij rampen.

Welke hulp wilden de slachtoffers eigenlijk? De vier plaatsen vroegen hun gewestelijk bestuur om financiële bijstand, bij voorkeur via collectes of giften en hetzelfde zien we in de 39 verzoeken in de Gelderse regesten. Dat geen van de getroffen dorpen vroeg om belastingmaatregelen is een opmerkelijk verschil met de Hollandse hulpverzoeken die dat vrijwel altijd deden. Omdat de belastingheffing in Gelderland een zaak van het kwartier was, is het natuurlijk mogelijk dat verzoeken om belastingreducties rechtstreeks werden ingediend bij het eigen kwartier. Dat bleek echter niet uit de gekozen casussen maar verdient verder onderzoek. Ook van leningen met gewestelijke garanties lijkt geen sprake.

Welke geefargumenten werden bij de lobby om hulp ingezet? In alle vier casussen zien we dat namens de slachtoffers, het eerste perspectief, dezelfde argumenten naar voren werden gebracht. Allereerst probeerden (de vertegenwoordigers van) de slachtoffers de autoriteiten te overtuigen van de noodzaak van de hulpactie door te wijzen op de grote omvang van de ramp, de grote schade, de armoede van de slachtoffers en hun onvermogen zichzelf te

⁷⁹ Er is geen enkele vermelding van de Enschedese brand in de resoluties van 1750-1751 van Deventer, *HCOd 0691 Schepenen en Raad Deventer, 1591-1795* inv.nrs. 6h en 6i.

helpen. Ten tweede probeerden de slachtoffers vertrouwen te wekken in de hulpacties door hun steunwaardigheid te benadrukken en garanties te geven over de juiste besteding van de donaties (alleen voor wederopbouw, alleen voor onvermogen slachtoffers, steun van betrouwbare instanties, controle op de besteding). Deze argumenten werden ondersteund met verhalen over dakloze slachtoffers bivakkerend in de open lucht met niets anders dan de kleren aan hun lijf, die, door het gebrek aan voorraad voor mens en dier, zonder hulp in de naderende winter zeker het lootje zouden leggen. We mogen deze als humanitair bestempelen omdat hulp alleen gevraagd werd vanwege de nood van de slachtoffers en niet om economische, politieke of religieuze redenen. Vanzelfsprekend herinnerden de hulpverzoeken de gevers wel aan de religieuze plicht te geven aan degenen in nood, maar dat gebeurde op een algemeen christelijke, niet-confessionele toon. Zo beriep het Hardenbergse stadsbestuur zich op de 'mildadigheid [sic] van goede en vrome Christenen' en de Varsseveldse kerkenraad op 'christelijk' mededogen. Anders dan in de Hollandse verzoeken werd niet gewezen op een eventueel nadeel voor de belastinginkomsten van het gewest of het kwartier als herbouw van de getroffen plaats uitbleef, wat vooral opvalt in het geval van de economisch belangrijke textielstad Enschede.

Op gewestelijk niveau, het tweede perspectief, zien we dat de Staten van Overijssel en de Gelderse Landdag er vergelijkbare opvattingen over zelfredzaamheid, bestuurlijke verantwoordelijkheid en schadevergoeding op nahielden als hun Hollandse collega's. De Gelderse Landdag stond, afgezien van een viertal landelijke collectes op verzoek van de Unie, geen enkele gewestelijke collecte toe. Waarschijnlijk speelden, net als bij de Staten van Holland, het respect voor de bestuurlijke verhoudingen daarbij een rol. Daarnaast kunnen ook opvattingen over zelfredzaamheid een rol hebben gespeeld. Ook dit zien we in de Hollandse aanpak terug, maar mogelijk was dit sentiment in Gelderland nog sterker vanwege de geringere bestuurlijke samenhang en grotere bestuurlijke onafhankelijkheid.⁸⁰ En ook bij de Staten van Overijssel stond zelfredzaamheid hoog in het vaandel gezien hun verzekeringen aan Amsterdam dat het verzoek aan de stad een laatste redmiddel was dat alleen geoorloofd was omdat het gewest zelf al tot het uiterste van zijn vermogen de slachtoffers had bijgestaan

⁸⁰ In Gelderland was (en is) de verbondenheid met de regio groter dan die met het gewest, Verhoeven, *Het Gelders gevoel*, passim, vooral 5.

én omdat Amsterdam er zelf voordeel bij zou hebben (eigenbelang van de gevers). De hulpactie voor Enschede was uitzonderlijk, niet alleen omdat de Overijsselse Staten instemden met een gewestelijke collecte, maar ook omdat zij persoonlijk als intermediair optraden bij het hulpverzoek aan Amsterdam. Kennelijk was het gewest er veel aan gelegen om Enschede weer op de been te helpen, waarschijnlijk vanwege het toenemende economische belang van de stad voor het gewest. Juist in deze periode ontwikkelde Enschede zich namelijk tot de belangrijkste textielstad van het gewest, mede dankzij het octrooi op de productie van het steeds populairder wordende bombazijn dat de stad in 1728 had gekregen.⁸¹ Hoewel de Enschedese bestuurders in hun hulpverzoek zelf vreemd genoeg geen economische redenen aanvoerden, gaven economische overwegingen waarschijnlijk wel de doorslag op het niveau van de gewestelijke bestuurders. Vermoedelijk waren gewestelijke collectes ook in Overijssel niet gebruikelijk en was Enschede een bijzonder geval vanwege de economische belangen van het gewest bij de wederopbouw van de stad en de textielindustrie.

Voor het laatste perspectieven kijken we naar de argumenten die gebruikt werden om institutionele en particuliere gevers te overtuigen. In commissiebriefven en rekestten aan stadsbesturen werden veelal vergelijkbare betooglijnen en argumenten ingezet als bij de hogere autoriteiten (eerste perspectief). Economische argumenten werden alleen ingezet op bestuurlijk niveau, tussen het gewest en het Amsterdamse stadsbestuur, en niet om gewone donateurs te overtuigen. Zoals bij alle collectes, ging het overtuigen van institutionele en particuliere gevers ook hier gepaard met verzekeringen dat de donaties goed besteed zouden worden en met argumenten die inhaakten op het eigenbelang van de gevers. Bij de Overijsselse collectes viel op dat de gevers in de appellantsstad, waarmee de getroffen plaats de nauwste banden had, in beide gevallen het grootste bedrag doneerden. Dat duidt erop dat de overtuigingskracht van de argumenten op het niveau van de gevers afnam met de *bestuurlijke* afstand tussen donateurs en slachtoffers.

We kunnen dan ook concluderen dat de argumenten op alle niveaus vergelijkbaar waren (uitgezonderd economische argumenten). Opvallend afwezig op alle niveaus is een beroep op

⁸¹ J.C.M. Jansen en C. Trompetter, 'Hoezo achterlijk? Een studie naar de situatie in de vroeg negentiende-eeuwse Twentse textielnijverheid (1800-1835)', *Textielhistorische bijdragen* 35 (1995) 101–119, aldaar 102–103.

gedeelde vaderlandse gevoelens, wat we vooral bij hulpverzoeken over de grenzen van het eigen gewest heen zouden verwachten maar ook tussen de kwartieren. Humanitaire argumenten speelden op alle niveaus een ondersteunende rol.

Dit hoofdstuk heeft laten zien dat beide landgewesten er vergelijkbare opvattingen over schadevergoeding en zelfredzaamheid op nahielden als Holland. Hulp kwam in de vorm van overheidsdonaties en via regionale of lokale collectes. Van belastingmaatregelen of leningen met overheidsgaranties lijkt geen sprake, hoewel het mogelijk is dat deze zich aan de waarneming hebben onttrokken door de gebruikte bronnen en de concentratie op de gewesten. Collectegelden en overheidsdonaties gingen vrijwel alleen naar huizenbezitters. De Gelderse en Overijsselse autoriteiten deelden dus ook de Hollandse opvatting dat noodhulp in eerste instantie bedoeld was voor de wederopbouw van de gemeenschap en het herstel van de sociaal-economische orde.